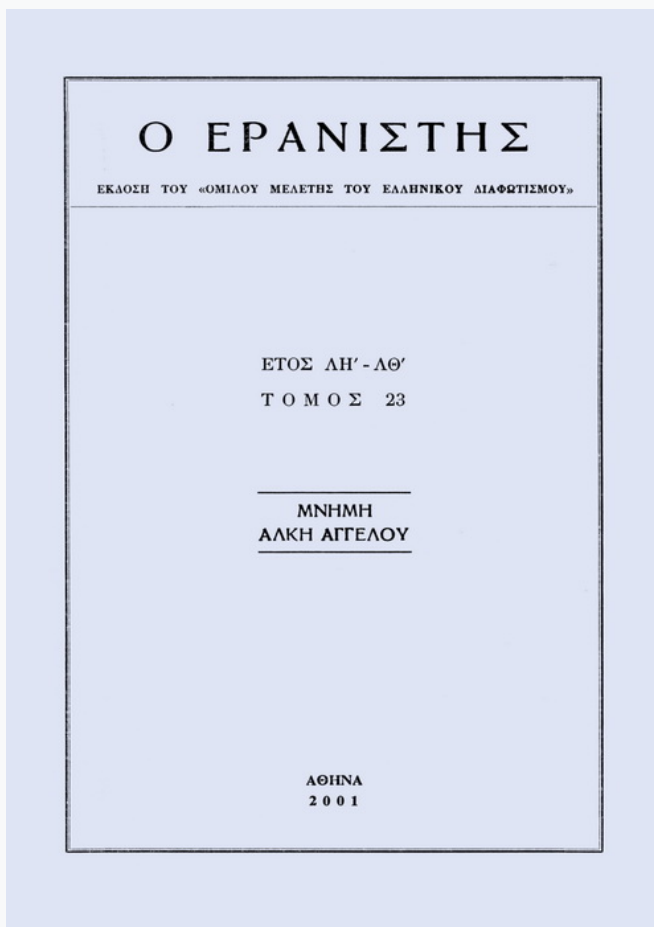

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Η “Χρηστοθήθεια” του Αντ. Βυζάντιου και ο “Galateo” του Giovanni della Casa. Οι πρώτες συσχετίσεις

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.168](https://doi.org/10.12681/er.168)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2001). Η “Χρηστοθήθεια” του Αντ. Βυζάντιου και ο “Galateo” του Giovanni della Casa. Οι πρώτες συσχετίσεις. *The Gleaner*, 23, 300–306. <https://doi.org/10.12681/er.168>

7. Πρόσφατα έγινε γνωστό (και βιβλιογραφήθηκε) ένα οκτασέλιδο φυλλάδιο με τον περιέργο τίτλο *"Ομηρος και Πλάτων, ο μὲν ονειδίζων, ο δὲ συμβουλευὼν τοὺς νῦν Ἕλληνας"* στὸ τέλος: *"Ἐργαφον ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1862 Μαρτίου 12. Α.Μ."*¹⁹

Πιστεύω ὅτι τὰ ἀρχικά Α.Μ. ὑποδηλώνουν τὸν Ἀπόστολο Μακράκη,²⁰ ὁ ὁποῖος τὰ χρόνια αὐτὰ (1860-1862) δημοσιεύει στὴν Κωνσταντινούπολη παρόμοια φυλλάδια μετὰ τὰ ἴδια ἀρχικά²¹ ἢ μετὰ τὸ πλῆρες ὄνομά του.²²

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

Η "ΧΡΗΣΤΟΘΕΙΑ" ΤΟΥ ΑΝΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Ο "GALATEO" ΤΟΥ GIOVANNI DELLA CASA. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ

ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΤΟΘΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (πρώτη ἔκδοση Βενετία 1780) μένουν ἀκόμη νὰ ἀπαντηθοῦν καίρια φιλολογικὰ ἐρωτήματα: πρόκειται ἄραγε γιὰ ἐξαρχαίσιμὴν μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ κάποιας λατινικῆς πηγῆς ἢ γιὰ μεταγλώττιση καὶ ἐπεξεργασία μιᾶς προγενέστερης, λαθάνουσας ἀκόμη, δημώδους μετάφρασης τοῦ λατινικοῦ αὐτοῦ κειμένου, ὅπως ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὁ τίτλος τῆς, τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημεῖωμα τοῦ ἐκδότη καὶ οἱ βεβαιώσεις τῶν διασκευαστῶν τοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντίου;¹ Ὑστερα, πρωτότυπο τῆς *Χρηστοθήειας* πρέπει νὰ

19. Θωμᾶ Παπαδόπουλου, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους. Παλαιὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα. Πρώτη προσπάθεια συγκροτήσεως συλλογικοῦ καταλόγου. Παράρτημα: Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις (Διεύθυνση Ἱερουσαλὴμικῶν καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Ὑποθέσεων Ὑπουργεῖου Ἐξωτερικῶν)*, Ἀθήνα 2000, σ. 655, ἀρ. 148. Μοναδικὸ ἀντίτυπο τοῦ φυλλάδιου στὴ Μονὴ Ἐσφιγμένου.

20. Πρβλ. X. Γ. Πατρινέλη, «Παλαιὰ βιβλία στὸ Ἁγιον Ὄρος», *Νέα Ἑστία*, τ.χ. 1732 (Μάρτιος 2001), 455.

21. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. 3, ἀρ. 9123 καὶ 9204.

22. *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 8236, 8301, 9133, 9251.

1. Ὁ πρῶτος πού ἀναφέρθηκε στὸ μεταφραστικὸ ἱστορικὸ τῆς *Χρηστοθήειας* (λατινικὴ πηγὴ > μετάφραση σὲ ἀπλὴ γλῶσσα > μετατροπὴ στὴν ἀρχαία ἀπὸ τὸν Ἄντ. Βυζάντιο) ἦταν ὁ Κασάριος Δαπόντες στὴν ἔκδοση τῆς δικῆς του ἑμμετρῆς μεταγλώττισης τοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντίου, *Χρηστοθήεια*, Βενετία 1770, σ. ιθ', δέκα χρόνια πρὶν τὸ χειρόγραφο τῆς *Χρηστοθήειας* παραχωρήσει τὴ θέση του στὸ ἔντυπο. Τὶς πληροφορίες τοῦ Δαπόντε ἐπανάλαβε τὸ 1780 στὸν τίτλο καὶ στὸ ἐπεξηγηματικὸ σημεῖομά του ὁ ἐκδότης τῆς, ὅσο λίγο ἀργότερα καὶ ὁ δεῦτερος γλωσσικὸς διασκευαστῆς τῆς, σὲ πεζὸ αὐτός, Σεραφεῖμ Πισσιδίος, *Σύνταγμα ἦτοι Χρηστοθήεια*, Βενετία 1782, σ. 1-2. Δεδομένου ὅτι τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1780 γνωστὰ χειρόγραφα τοῦ ἔργου,

θεωρείται τὸ λατινικὸν *De civilitate morum puerilium* τοῦ Ἑράσμου (1526)² ἢ τὸ ἰταλικὸν *Galateo* τοῦ Giovanni della Casa (1559) στὴ λατινικὴ του ἐνδεχομένως ἐκδοχῇ,³ ἢ πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ ἓνα ἔργο τοῦ ἀπλῶς στηρίχθηκε στους δύο αὐτοὺς ὁδηγοὺς καλῆς συμπεριφορᾶς;⁴ Μήπως τέλος διαμεσολάβησε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοσὴ κάποιον τρίτον ἐκλαϊκευτικὸν ἐγχειρίδιον;⁵ Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ἔχουν ἀπασχολήσει ἀπὸ καιροῦ τοὺς μελετητὲς σὲ πρωτοβάθμιον σχεδὸν ἐπίπεδο καὶ μὲ τρόπο τεκμηριωτικὰ ἐλεγχόμενον. Τὸ παρὸν μελέτημα δὲν ἀποσκοπεῖ νὰ δώσει συνολικὲς ἀπαντήσεις οὔτε νὰ προχωρήσει σὲ ἀναλυτικὴ διερεύνηση ἐπιμέρους ζητημάτων. Θὰ σταθεῖ μόνον στὸ σημεῖο τῆς ὑπόδειξης τοῦ *Galateo* τοῦ Giovanni della Casa ὡς πρωτότυπου τῆς *Χρηστοθήειας* προσκομιζόντας δύο παλαιότερες σχετικὲς μαρτυρίες, ἡ μία ἀπὸ τίς ὁποῖες, ἂν καὶ δημοσιευμένη, δὲν εἶχε, ὅσο γνωρίζω, προσεχθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Τί μᾶς ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο ἔργων; Ἐνα ἔμμεσο συσχετισμὸ εἶχε ἤδη κάνει ἀπὸ τὸ 1907 ὁ Περικλῆς Ζερλέντης σὲ μελέτη του γιὰ τὸν Ἀντώνιο Βυζάντιο. Ἀναδημοσιεύοντας τὸ ἐπεξη-

ἴσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, δὲν διασώζουν ἔστω νύξεις γιὰ τὸ μεταφραστικὸ ἱστορικὸ του, ἀγνωστὴν τὴν πηγὴ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Δαπόντε, ἐκτὸς κι ἂν αὐτὲς εἶχαν τὴν ἀρχὴ τους στὴν προφορικὴ παράδοση.

2. Τῆ συσχέση τῶν δύο ἔργων ὑπέδειξε ὁ Δημοσθένης Ροῦσσος (D. Russo) «*Carți de bună coviința in limba greacă și română*», *Studii și critice*, Βουκουρέστι 1910, σ. 31-37, ὁ μόνος ποὺ χρησιμοποίησε τὴ συγκριτικὴ ἀποδεικτικὴ μέθοδο. Τὴ γνώμη του ἀσπάστηκε, συμπληρώνοντάς τιν καὶ μὲ ἄλλα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, ὁ Ν. Γ. Πολίτης στὴ βιβλιοκρισίᾳ του γιὰ τὰ περιεχόμενα τοῦ παραπάνω τόμου, *Λαογραφία* 2 (1910), 711, 713-714 καὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὁ Τάσος Ἄθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τ. Α', 1966, σ. 311.

3. Γιὰ ὅσους συνέδεσαν παλαιότερα τὴ *Χρηστοθήεια* μὲ τὸν Giovanni della Casa βλ. παρακάτω. Στὰ νεώτερα χρόνια τὸν ἰταλὸ λόγιον ἀποδέχονται ὡς συγγραφέα τῆς οἱ Γ. Γ. Λαδᾶς - Ἄθ. Δ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, σ. 140 καὶ Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, τ. Α', Ἀθήνα 1984, ἀρ. 1559-1567 (ἐδῶ θὰ πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἐντάξει καὶ τὸν ἀρ. 5502).

4. Γιὰ συνδυασμὸ τῶν δύο ἔργων στὴ σύνταξιν τῆς *Χρηστοθήειας* μίλησαν οἱ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 251-253 καὶ Φίλιππος Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1997, ἀρ. 1802.60, ἐνῶ ἡ Ἀθανασία Ἀβδάλη, *Ἡ «Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ» τοῦ Ἰωάννη Πατούσα*, Ἀθήνα 1984, σ. 275-76 καὶ ἡ Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθήνα 1994, σ. 71, θεωροῦν τὸν *Galateo* μετὰφραση ἢ διασκευὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ἑράσμου. Τέλος ἡ Ἐμη Βαϊκούση, «Χρηστοθήειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία (18ος-19ος αἰ.)», Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου *Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, τ. Α', Ἀθήνα 1986, σ. 298, ἀπλῶς καταγράφει τὶς δημοσιοποιημένους ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα.

5. Τὴν ἰδέαν ὑπέβαλε ὁ Φ. Ἡλιού, ὀ.π.

γηματικό σημείωμα του εκδότη της *Χρηστοθήθειας* σχετικά με το μεταφραστικό ιστορικό της έχει συμπεριλάβει σ' αυτό, προφανώς από τυπογραφική απροσεξία, μια καταληκτική φράση που λείπει από το τυπωμένο κείμενο του σημειώματος και που χωρίς άλλο αποτελούσε προσωπική παρατήρηση του Ζερλέντη: «Χρηστοθήθεια δ' ἐστὶ καὶ ἡ παρ' Ἰταλοῦς Galateo καλουμένη βιβλος». ⁶ Τὸ 1910 ὁ Νικόλαος Πολίτης, μὴ ἔχοντας προφανῶς συμβουλευτεῖ τὸ πρωτότυπο, σχολίαζε τὴ φράση αὐτὴ σὰν νὰ προερχόταν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ εκδότη τῆς *Χρηστοθήθειας*: τόνιζε τὶς ἀναλογίες τῶν δύο ἔργων ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου ἀλλὰ καὶ τὴν εἰδικὴ δυσκολία νὰ εἶχε καταπιαστῆ κάποιος μὲ τὸ ἐγχείρημα τῆς μετάφρασης τοῦ *Galateo*, ἀφοῦ κάτι τέτοιο ἀπαιτοῦσε προσαρμοστικές ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο ἀνάλογες τῶν ἐθιμικῶν ἰδιαιτεροτήτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ τῶν νοοτροπικῶν μεταβολῶν ποὺ εἶχαν συντελεστῆ στὸ μακρὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴ συγγραφή τοῦ πρωτοτύπου καὶ τῆς μετάφρασης. ⁷ Ἄν ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ζερλέντη στὸ ἔργο τοῦ Giovanni della Casa παρέπεμπε ἀπλῶς σ' ἓνα ξενόγλωσσο γραμματολογικὸ παράλληλο καὶ ἂν μὲ τὶς παρατηρήσεις του ὁ Ν. Πολίτης ἀρνιόταν γιὰ ἀντικειμενικούς λόγους τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο κειμένων, εἴκοσι σχεδὸν χρόνια ἀργότερα, στὰ 1928, οἱ συντάκτες τῆς *Bibliographie Hellénique* τοῦ 18ου αἰῶνα — ποὺ σημειωτέον γνώριζαν τὸ μελέτημα τοῦ Ζερλέντη — ἦταν κατηγορηματικοί: συγγραφέας τῆς *Χρηστοθήθειας*, ὑποστήριζαν, εἶναι ὁ Giovanni della Casa καὶ πρωτότυπό της ὁ *Galateo* στὴν αὐθεντικὴ του γραφή καὶ ὄχι στὴν λατινικὴ του ἀπόδοση. ⁸ Ἐκτοτε, ἱστορικοὶ τῆς παιδείας καὶ βιβλιογράφοι θὰ ἀναγνωρίζουν τὴν καταγωγὴ τῆς *Χρηστοθήθειας* ἀπὸ τὸν *Galateo* ἄλλοτε ὡς ἀπόλυτη καὶ ἄλλοτε συνδυαστικὰ μὲ τὸ λατινικὸ ἐγχείρι-

6. Περ. Γ. Ζερλέντης, «Ἀντώνιος ὁ Βυζάντιος διδάσκαλος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης τοῦ γένους σχολῆς», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), 249. Τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὴν *Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ* τοῦ Ἰω. Πατούσα, Βενετία 1780, τ. Α', σ. 423, στὴν ὁποία εἶχε συμπεριληφθεῖ ἡ *Χρηστοθήθεια* παράλληλα μὲ τὴν αὐτοτελὴ κυκλοφορία της τὴν ἴδια χρονιά. Καὶ στὰ δύο ἀντίτυπα τῆς *Ἐγκυκλοπαιδείας* τοῦ 1780 ποὺ ἔχω ὑπόψη μου (Βιβλιοθήκη Μονῆς ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου καὶ Κων. Στάικου, Ἀθήνα) λείπει ἡ σχετικὴ μὲ τὸν *Galateo* κατακλείδα. Ὁρθὰ ὁ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 310, στὴ δική του παράθεση τοῦ ἐπεξηγηματικοῦ σημειώματος, βασισμένη προφανῶς σ' ἐκείνη τοῦ Ζερλέντη, ἄφησε τὴν ἐπίμαχη φράση ἐκτὸς τῶν εἰσαγωγικῶν τοῦ ὑπόλοιπου ἀποσπάσματος χωρὶς ὅμως ὅποιοδῆποτε σχόλιο.

7. π. *Λαογραφία*, ὁ.π., σ. 713. Ἀντίθετα ἡ ὑπαρξὴ προγενέστερης μετάφρασης τοῦ κειμένου τοῦ Ἐράσμου βοήθησε τὸν Α. Βυζάντιο νὰ ἐπέμβει στὸ κείμενο μὲ προσθαφαρειακὲς πρωτοβουλίες ὥστε νὰ τὸ προσαρμόσει στὰ κοινωνικὰ ἤθη τῶν ὁμογενῶν του.

8. Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-huitième siècle... publiée par Louis Petit et Hubert Pernot*, τ. II, Παρίσι 1928, σ. 333-334. Οἱ εκδότες, ἐνῶ γνώριζαν ἐπίσης τὴν ἐργασία τοῦ Δ. Ρούσσου, ἀποσιώπησαν τὰ συμπεράσματά της.

διο τοῦ Ἑράσμου, τὰ συμπεράσματά τους ὁμῶς δὲν θὰ βασιζόνται στοὺς ἀπαραίτητους γιὰ τέτοια ζητήματα συγκριτικούς ἐλέγχους.

Ὡστόσο οἱ μαρτυρίες δύο λογίων τοῦ 18ου αἰώνα —τοῦ ἐνὸς μάλιστα σύγχρονου τοῦ Βυζάντιου— γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο ἔργων ἔρχονται τώρα νὰ συνηγορήσουν ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων ὅσων τὴν ἐπισήμαναν στὸν εἰκοστὸ μόλις αἰώνα. Πρόκειται γιὰ τὸν γιατρὸ Δημήτριο Γεωργιούλη Νοταρὰ καὶ τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη καὶ ἡ καταγραφή τῆς μαρτυρίας τους ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ ποῦμε ὅτι συμπωματικά ἀφορμήθηκε ἀπὸ ἓνα κοινὸ ἐρέθισμα, τὴν ἀνάγνωση τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας (*La Filosofia Morale derivata dall'alto fonte del grande Aristotele Stagirita*) τοῦ Emmanuele Tesauro, ἰταλοῦ ἱερωμένου καὶ ἱστορικοῦ τοῦ 17ου αἰώνα. Σὲ ρόλο μεταφραστῆ ὁ πρῶτος (τὴ μετέφρασε στὸ Βουκουρέστι στὰ 1717 κατ' ἐντολή τοῦ θείου του Χρῦσανθου Νοταρᾶ χωρὶς νὰ ἐκδοθεῖ ποτέ⁹), σὲ ρόλο ἀπλῶς ἀναγνώστη ὁ δεύτερος μιᾶς ἄλλης σύγχρονης μὲ τὴν προηγούμενη μετάφρασης τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία παρέμεινε ἐπίσης ἀνεκδοτὴ ἀλλὰ ἀξιοποιήθηκε ἐκτεταμένα στὰ δικὰ του ἠθικοασκητικὰ συγγράμματα (τὴν εἶχε φιλοτεχνήσει στὴν Πάτμο ὁ Ἐμμανουὴλ Ρωμανίτης στὰ 1718¹⁰), διαβάζοντας στὸ ἐνδέκατο βιβλίο τῆς, κεφάλαιο XI («Τί πράγμα εἶναι ἡ χρηστοθήθεια»), τὶς ἀναφορὰς τοῦ Tesauro στὸν *Galateo* καὶ τὸν συγγραφέα του θέλησαν νὰ τὶς συμπληρώσουν μὲ πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ πράγματα, μιὰ καὶ αὐτοὶ εἶχαν στὸν ὀπτικὸ τους ὀρίζοντα τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη.

Νὰ παραθέσουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου: «essendo fuggito dall'Italia ogni Buon costume: rinaque al Mondo Catone Riformator de'Costumi, nella persona di quel Savio Uomo Giovanni della Casa. § Questi, essendo nato, ed educato in quella Città; la quale, per il Suono del Nome, per la pulitezza delle contrade, e per la gentilezza de Cittadini, con verità si potea chiamare il FIORE delle Città Italiane: cosi havendo egli osservata ogni minutezza contraria alle Buone Creanze; diede al giorno quel Volumento, piccolo Specchio delle Buone Creanze, e gran Flagelo delle cattive; da lui cognominato il GALATEO. § Con tanti applausi fù accolto da tutta Italia quel nobil Parto, che non solo i Padri di famiglia, e i Precettori; ma i Direttori delle Academie, e i Chironi de Principi, di quello si serviano, come della Regola di Policle<t>o per emendare i Costumi, e le Creanze de'loro Achili: bastando dire, *Cotesto Atto è contrario al Galateo*».¹¹

9. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Τὸ ζήτημα τῆς γλωσσομάθειας τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη» στὸν παρόντα τόμο τοῦ Ἑρανιστῆ, σ. 186, ὅπου βιβλιογραφία γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς μετάφρασης καὶ τὸν μεταφραστῆ.

10. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, ὁ.π., σ. 186.

11. Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῆς *Filosofia Morale*, Βενετία 1683 καὶ Macerata 1675, ποὺ μπόρεσα νὰ συμβουλευτῶ στὴν Ἀθήνα λείπει τὸ κεφάλαιο XI. Τὸ παράθεμα τὸ ὀφείλω στὴν καλοσύνη τοῦ ἱστορικοῦ κ. Δημ. Ἀρβανιτάκη ποὺ τὸ ἀντέγρα-

Ἡ μετάφραση τοῦ Δημ. Νοταρᾶ τοῦ χφ. 681 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ποῦ ἔλαβα ὑπόψη μου παρουσιάζει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναγνωστικὰ προβλήματα ἐξαιτίας μιᾶς διάσπαρτης κηλίδας μελανιοῦ, ἡ ὁποία εὐτυχῶς δὲν ἔχει καλύψει τίς προσθήκες τοῦ μεταφραστῆ (ἐδῶ μὲ ἀραιὰ στοιχεῖα): «ἐπειδὴ καὶ ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν καὶ ἀπὸ τὴν ἡμετέραν Ἑλλάδα διὰ τὸν ζυγὸν τῆς ἀγαρηνῆς δουλείας, πᾶσα καλὴ συνήθεια, ἐγεννήθη πάλιν εἰς τὸν // Κόσμον ὁ Κάτων διορθωτῆς τῶν ἡθῶν εἰς τὸ πρόσωπον ἐκείνου τοῦ φρονήμου ἀνθρώπου Ἰωάννου ντέλλα Κάτζα, ἡγουν Ἰωάννου τοῦ ἐκ τοῦ οἴκου. § Γεννηθεὶς αὐτὸς ὁμοῦ, καὶ τραφεὶς εἰς ἐκείνην τὴν πόλιν ἢ ὁποία διὰ τὴν σημασίαν τοῦ ὀνόματος, διὰ τὴν ὠ[ραιότητα;] τῶν κωμῶν καὶ γειτονιῶν καὶ διὰ τὴν ἀνθρωπ[ίαν] †...† καὶ εὐγένειαν ἤμποροῦσε †...† τὸ Ἄνθος τῶν ἰταλικῶν πόλεων †...† ἐκεῖνο τὸ βιβλίον, ὅπου εἶναι μικρὸν [κάτοπτρον] τῶν καλῶν ἡθῶν, καὶ μεγάλη μᾶστιξ τῶν κακῶν ὀνομάζοντάς τε ὁ Γαλακταῖος. § Μὲ τόσους κρότους τὸν ἐδέχθη τὸν Γαλακταῖον ἅπανα ἢ Ἰταλία, καὶ ἔπειτα ἢ Ἑλλάδα, ἔπειδὴ τὸν ἐμετρώλωτισαν, ὅπου οὐ μόνον τὸν μεταχειρίζονται οἱ οἰκοκύριοι, καὶ οἱ διδάσκαλοι τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἐπιστάται τῶν Ἀκαδημιῶν, καὶ οἱ Χεῖρωνες τῶν ἡγεμόνων, ὡσάν Κανόνα τοῦ Πολυκλείτου, διὰ τὸ διορθῶναι τὰ ἥθη καὶ τὴν ἀνθρωπῖαν τῶν αὐτῶν Ἀχιλλέων, ἐπειδὴ καὶ εἶναι ἀρκετὸν νὰ εἰπῆ τινάς, τοῦτο τὸ ἔργον, αὕτη ἢ πρᾶξις εἶναι ἐναντία τοῦ Γαλακταίου».¹²

Δύο παρατηρήσεις: α) Ὁ Δημ. Νοταρᾶς κάνει λόγο γιὰ ἐλληνικὴ μεταγλώττιση τοῦ *Galateo* χωρὶς νὰ διευκρινίζει ἂν πρόκειται γιὰ τὴ *Χρηστοθήεια* στὴ μετάφραση τοῦ Α. Βυζάντιου ἢ στὴν ἄγνωστὴ μας δημώδη. Ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι περιλαμβάνει ἀνάμεσα στοὺς χώρους διάδοσής της καὶ τὰ σχολικὰ διδασκῆρια (τὰ συμφραζόμενα ἴσχυαν ἀναλογικὰ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα τίς περιοχὲς δράσης τῶν φαναριωτῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους¹³) μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι ἀναφέρεται στὴν πρώτη, ποῦ εἶχε εἰσαχθεῖ στὰ σχολεῖα σὲ χειρόγραφη μορφή ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὡς ἐγχειρίδιο ἀρχαιομάθειας παράλληλα μὲ τὴν ἠθικοδιδασκτικὴ της ἀποστολή. β) Ὁ χρόνος τῆς μαρτυρίας τοῦ Δ. Νοταρᾶ, τὸ 1717, ἐπιβεβαιώνει τὰ συμπεράσματα νεώτερης ἔρευνας ὅτι χειρόγραφα τῆς *Χρηστοθήειας* κυκλοφοροῦσαν τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 18ου αἰ.¹⁴

ψε γιὰ χάρη μου στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ ἔκδοση Βενετίας 1673, σ. 277-78. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμά.

12. Ε.Β.Ε., χφ. 681 Μ.Π.Τ., φ. 156^v-157.

13. Γιὰ τὴν διασύνδεση τῶν μεταφραστικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Δημ. Γ. Νοταρᾶ μὲ τὸν κόσμον τῶν Φαναριωτῶν βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Περὶ τῆς τῶν συμβουλευτῶν ματαιότητος». Ἔνα ἀκόμη φαναριώτικο ἐγχειρίδιο Πολιτικῆς», *Ὁ Ἐρευνητής* 21 (1997) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 41-42.

14. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ὁ.π., σ. 73-75. Πβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Δ. Ρούσσου γιὰ τὴν πιθανότητα παρανάγνωσης τῆς χρονολογίας 1720, «Carti de bună coviința», ὁ.π., σ. 28, σημ. 1.

και ὄχι ἀπὸ τὸ 1720, ὅποτε σχεδιάστηκε σύμφωνα μὲ τὶς μελέτες τοῦ Π. Ζερλέντη.¹⁵

Ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Ἐμμ. Ρωμανίτη, ποῦ δὲν ἔχει τὶς ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος προεκτάσεις τῆς ἀντίστοιχης τοῦ Νοταρᾶ, κρατᾶμε ἐδῶ τὴν ἐρμηνευτικὴν παρέμβασὴν του γιὰ τὸ ὄνομα *Galateo*, μὲ ἐμφανὴ τὴν παρετυμολογικὴν τῆς ἀφετηρία: «... καὶ μέγα φραγγέλιον τῶν κακῶν, ὀνομασμένον ἐξ αὐτοῦ Γαλατέος, ἔστον τας καὶ νὰ εἶναι τὸ ἀληθινὸν γάλα ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔχει χρεῖαν νὰ ποτισθῇ καθένας ὁποῦ θέλει νὰ εἰσέβῃ εἰς τὴν ὁδὸν μαῖας εὐγενοῦς καὶ πολιτικῆς συναναστροφῆς».¹⁶ Ἀνθυμῶς ὁ κρητοπάτριος καγκελάριος τῆς Πάτμου δὲν ἐπιχείρησε τὸ 1718 νὰ συσχετίσει τὸν *Galateo* μὲ τὴ *Χρηστοθήθεια* τοῦ Α. Βυζάντιου, θὰ τὸ κάνει τὸ 1801 ὁ ἀναγνώστης τῆς μετάφρασῆς του Νικὸδῆμος Ἁγιορείτης. Στὸ Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικὸν περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων, κεφάλαιο Ε' («Περὶ φυλακῆς τῆς ὁσφρήσεως»), ἐπιστώντας τὴν προσοχὴν ὅτι ἡ χρῆσις τῆς νικοτιανῆς εἶναι «ἐναντία εἰς τὴν χρηστοθήθειαν» καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ «Γαλατείου», θὰ βρεῖ ἀφορμὴ νὰ ἀποσαφηνίσῃ αὐτὸν τὸν τελευταῖον τίτλο (ποῦ τὸν μετέβαλε ἀπὸ ἀνθρωπωνύμιον σὲ παράγωγόν του) μεταγράφοντας σὲ ὑποσημείωση μὲ κάποιες λεκτικὰς ἀλλαγὰς καὶ πάντως σιωπηρὰ ὡς πρὸς τὴν πηγὴν τῶν πληροφοριῶν του τὸ σχετικὸν τμῆμα τοῦ χειρογράφου 296 τῆς Πάτμου. Στὸ τέλος θὰ προσθέσῃ μιὰ δική του πληροφορία, μὲ τὴν ὁποία θὰ θυμίσῃ τὴν ὑπαρξὴν ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ *Galateo*, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἀπόλυτα βέβαιος γιὰ τὴν ὁρθότητα τῶν λεπτομερειῶν τῆς: «Γαλατεῖον ὀνομάσθη τὸ Βιβλιάριον ἐκεῖνο ὁποῦ ἐσύνθεσεν Ἰωάννης Δελαχάκης ὁ Φλωρεντινὸς φιλόσοφος, τὸ ὁποῖον ὀνομάσθη οὕτω, διὰ τὸ εἶναι τὸ ἀληθινὸν γάλα, ὁποῦ ἔχει χρεῖαν νὰ ποτισθῇ καθένας ὁποῦ θέλει νὰ ἔμβῃ εἰς τὴν πολιτικὴν τῶν εὐγενῶν συναναστροφήν, μικρὸν μὲν κάτοπτρον τῶν χρηστῶν ἡθῶν, μέγα δὲ φραγγέλιον τῶν κακῶν. Τὸ ὁποῖον ἐδέχθημεν ὅλη ἡ Ἰταλία μὲ μεγάλους ἐπαίνους καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον, ὡσὰν ἀπὸ τὸν Κανόνα τοῦ Πολυκλείτου, ἐμάνθανον τὰ χρηστὰ ἥθη ὅλοι οἱ εὐγενεῖς, καὶ διδάσκαλοι, καὶ οἱ ἀνατροφεῖς τῶν Βασιλικῶν τέκνων· ἐκ τούτου νομίζω ὅτι μετεφράσθη εἰς τὸ Λατινικὸν ἢ καλουμένην Χρηστοθήθεια καὶ ἐκ τοῦ Λατινικοῦ πάλιν μετεφράσθη εἰς τὸ Ἑλληνικόν».¹⁷

Τὸ περιεχόμενον τῆς πληροφορίας τοῦ Νικὸδῆμου Ἁγιορείτη διαφορο-

15. Ἀγγελικὴ Σικαρβέλη-Νικολοπούλου, ὁ.π., σ. 72.

16. Βιβλιοθήκη Μ. ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, χφ. 296, φ. 193v-194.

17. Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν, [Βιέννη] 1801, σ. 73. Στὸ ὀλιγοσέλιδο φυλλάδιον τοῦ Κων. Καβαρνῶ, *Τὸ κάπνισμα καὶ ὁ Ὁρθόδοξος Χριστιανός. Περικοπιὰ ἀπὸ τὸ «Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον» καὶ τὰ «Πνευματικὰ Γυμνάσματα» τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ἁγιορείτου μὲ πρόλογον καὶ σημειώσεις*, Μασσαχουσέτη 1972, ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἢ ἀναφορὰ στὸ «Γαλατεῖον» καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ ὑποσελίδα ἐπεξήγηση τοῦ Νικὸδῆμου.

ποιεῖται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ μεταφραστικοῦ ἱστορικοῦ τῆς *Χρηστοθήειας* σὲ δύο σημεῖα, πρῶτο, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση ἔγινε ὄχι ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο ἀλλὰ ἀπὸ λατινικὸ διάμεσο — μιὰ τέτοια μετάφραση πράγματι γνωρίζουμε ὅτι εἶχε δημοσιευτεῖ ἤδη τὸ 1595, σαράντα πέντε περίπου χρόνια μετὰ τὴν πρώτη αὐτοτελῆ ἰταλικὴ ἔκδοσή¹⁸—, καὶ δεύτερο, ὅτι ἀνάμεσα στὸ λατινικὸ καὶ τὸ «Ἑλληνικόν», δηλαδή τὸ ἐξαρχαῖσμένο κείμενο τοῦ Α. Βυζάντιου, δὲν μεσολάβησε ἄλλη μετάφραση καὶ μάλιστα σὲ ἀπλὴ γλώσσα.¹⁹ Αὐτὴ ὅμως ἢ μὲ ἐπιφύλαξη κατατεθειμένη μαρτυρία σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σειρά τῶν γλωσσικῶν μεταμορφώσεων τοῦ *Galateo* μένει νὰ ἀξιολογηθεῖ μαζί μὲ ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα γιὰ τὴ *Χρηστοθήεια* ὅπως τὰ περιγράψαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΚΟΡΑ·Ι·ΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

1. Ἀνύπαρκτες μεταφράσεις τοῦ Κοραῖ

α) Παράφρασις τῶν... Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου

ΣΤΗΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΩΝ Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου, ἔκδοσης πού εἶδε πρόσφατα τὸ φῶς σὲ μετάφραση Ἀλόης Σιδέρη,¹ ὁ συντάκτης τῆς, στὸ σημεῖο ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὶς προηγούμενες νεοελληνικὲς μεταφράσεις τοῦ ἀρχαίου μυθιστορήματος, ἀναφέρει ἓνα ἀνάλογο ἐγχειρήμα τοῦ Κο-

18. Εἶχε φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο Ν. Fierbertus (ψευδώνυμο τοῦ Ν. Filtz-Herbert) μὲ τίτλο *Galathaeus, sive de moribus* καὶ ἀργότερα δημοσιεύτηκε στὴν ἔκδοση τῆς Πάδοβας 1728 ἀντικριστὰ μὲ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο. Φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποτέλεσε ἡ τελευταία τὴ βάση τῆς μετάφρασης τοῦ Βυζάντιου, ὅπως πιθανολογοῦν οἱ Λαδάς-Χατζηδηῖμος, ὁ.π., δηλ. μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κωνσταντινουπολίτη λόγιου.

19. Γιὰ ἀπευθείας μετάφραση τῆς *Χρηστοθήειας* τοῦ Βυζάντιου ἀπὸ τὰ λατινικὰ κάνει λόγο καὶ ὁ Κων. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 574. Πβ. Περ. Ζερλέντης, ὁ.π., σ. 249, ὁ ὁποῖος ἀναδημοσιεύει, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημεῖωμα τοῦ ἐκδότη γιὰ νὰ ἀποδείξει ἐσφαλμένη τὴν ἄποψη τοῦ Κούμα. Ὁ λαρισαῖος λόγιος βέβαια δὲν μᾶς κατευθύνει σὲ κάποια συγκεκριμένη λατινικὴ πηγὴ, ὅπως τὸ εἶχε κάνει τριάντα χρόνια νωρίτερα ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης.

1. Ἡλιόδωρος Αἰθιοπικὰ ἢ τὰ περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν. Μετάφραση-Ἐπεξεργασία σημειώσεων Ἀλόης Σιδέρη. Εἰσαγωγή Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ἀθήνα, ἔκδ. «Ἄγρα», 1997.